

Nationalisme: 'Basic instinct' of manipulatie?

Ernst van Veen

Inleiding

Nationalism is not what it seems, and above all it is not what it seems to itself. The cultures it claims to defend and revive are often its own inventions, or are modified out of all recognition. Nonetheless the nationalist principle as such ... has very very deep roots in our shared current condition ...

Aldus vatte Ernest Gellner in zijn *Nations and Nationalism* de conclusie samen waartoe ook andere schrijvers na de Tweede Wereldoorlog gekomen waren.¹

Onder hen bevond zich Eric J. Hobsbawm, die vooral het element van kunstmatigheid, *invention* en *social engineering* benadrukte, dat voor natievorming onmisbaar is. Omdat hij niet in de diepe wortels geloofde, kon hij echter blijven hopen dat het nationalisme samen met het idee van de natie-staat door de toenemende economische en politieke integratie in de wereld zou verdwijnen en dat mensen in de toekomst hun identiteit op een andere manier zouden omschrijven.²

Vóór het verschijnen van de tweede editie van zijn *Nations and nationalism* werd Hobsbawm geconfronteerd met de gebeurtenissen in Joegoslavië en de voormalige Sovjet-Unie. Desondanks beëindigde hij deze nieuwe editie, alsof er niets gebeurd was, met dezelfde positieve noot. In een interview ter gelegenheid van zijn recente bezoek aan Leiden verklaarde hij dat er, in tegenstelling tot de negentiende eeuw, thans, buiten het zuiver gevoelsmatige idee dat men bij een bepaalde gemeenschap wil horen, geen goede redenen meer bestaan om nationalist te zijn en om nieuwe mini-staatjes te creëren.³

Dit neemt niet weg dat deze ontwikkelingen plaatsvinden en derhalve om een verklaring vragen. Het doel van deze bijdrage is dan ook op zoek te gaan naar de 'diepere wortels' die de hedendaagse Oosteuropese en Afrikaanse werkelijkheid zouden moeten verklaren. Een antropologische benadering leek daarvoor de meest aangewezen weg: *basic instincts* en het 'eeuwige' in de mens komen daarmee tegenover de Marxistische traditie van de maakbare samenleving te staan. Een traditie, waarin Eric Hobsbawm kennelijk nog steeds gelooft.

Van 'basic instinct' tot hiërarchie

Biologische soorten danken hun voortbestaan voornamelijk aan hun vermogen tot gedragsverandering en aan hun gevarieerde rijkdom aan genen. Het overleven van *homo sapiens* moeten we dan ook in de eerste plaats toeschrijven aan zijn geringe kieskeurigheid met betrekking tot voeding en voortplanting.⁴ In de

primitieve menselijke samenlevingen waren diegenen het meest succesrijk die een aangeboren handigheid met werktuigen en wapens meekregen. Daarnaast brachten spreek- en denkvaardigheid het leven in groepen op een effectiever plan en verzekerden het individu van een plaats in zijn samenleving. Net als bij andere diersoorten kwam er een hiërarchie tot stand waarin niet alleen deze individuele handigheden of vaardigheden, maar ook angst voor de een en machtsvertoon of succesvolle dreighoudingen tegenover de ander, bepaalden welke plaats men in de hiërarchie innam. Met uitzondering van de meest primitieve samenlevingen, zoals die van verzamelaars,⁵ vertonen menselijke samenlevingen altijd een duidelijk zichtbare sociale hiërarchie. Het gebruik van machtsmiddelen om de eigen positie te verdedigen of die van een ander aan te tasten is al in een zeer vroeg stadium begonnen.⁶ Aan de resulterende *pecking order* werden (en worden nog steeds) erkende of vermeende rechten en plichten ontleend, die de sleutel vormden tot de verdeling van de binnenkomende buit, de oogst, of andere verdiensten en surplussen.

Jongere generaties eisten ten slotte de status, rechten en het bezit van hun ouders als erfgoed op, zodat een 'elite' ontstond die zijn rechten aan geboorte ontleende. Niet alleen kunde, vaardigheid, de vorm van specialisatie en bezit, maar ook verwantschap en patronage gingen bepalen tot welke stand, klasse of kaste men behoorde. Het uiterlijk vertoon van persoonlijke rijkdom, om te laten zien dat men succesvoller was geweest dan anderen, behoorde tot het typisch elitaire gedrag. Door kleding, 'beschaafde manieren' en meer selectiviteit bij de keuze van voedsel, drinken en levenspartner werd de sociale afstand tot de minder succesvolle lagen ten overvloede bevestigd. De wat minder bevoorrechte sociale laag vertoonde een soortgelijk, zij het minder extravagant, gedrag, om te suggereren dat men niet ver van deze 'elite' af stond. Het waren altijd de verschillen in uiterlijk vertoon, status, rechten en bezit (waarschijnlijk in deze volgorde) die de menselijke verhoudingen in de samenleving bepaalden.

Liah Greenfeld vatte in haar lezing Adam Smiths *'Moral Sentiments'*⁷ als volgt samen: 'The drive for status, envy and the desire for dignity and respect from others is the most important drive in human nature'. Deze drijvende krachten openbaarden zich echter vooral bij degenen die vaak met de elite in aanraking kwamen of er dicht tegenaan zaten. Meestal waren dat degenen die hun status en bezit niet door geboorte of verovering verdiend hadden, maar door handel of handwerk of door denken en schrijven. Vergelijking van eigen prestige of bezit met dat van anderen leidde bij sommigen tot grotere prestaties, bij anderen tot handel of tot lichamelijk geweld. De overgrote meerderheid van de mensheid heeft zich echter niet alleen vrijwel altijd bij de bestaande verhoudingen neergelegd, maar zelfs aan de bevestiging ervan bijgedragen door deel te nemen aan de voedselproductie en krijgsvorrichtingen ten bate van hun heer. De vertoonde pracht en praal van de elite, inclusief de terechtstelling van degenen die tegen de heersende machtsverhoudingen gehandeld hadden, werden door hen bewonderd en toegejuicht.

De initiatiefnemers tot revoluties of sociale of nationale bewegingen moet men derhalve vooral zoeken onder degenen die niet al te ver van de

heersende elite verwijderd waren en die daardoor de hoop konden hebben de leiding over te nemen.⁸ Deze observatie geldt evenzeer voor de Franse en Russische Revolutie als voor de gebeurtenissen in het huidige Oost-Europa.

De politicus

Concurrentie met andere samenlevingen had meestal een stabiliserende invloed op de onderlinge verhoudingen binnen de eigen samenleving. Bij bedreiging van buitenaf ontstond het besef van een 'openbaar' belang, dat weliswaar in de eerste plaats het belang van de elite was, maar waarmee toch ook de veiligheid, voedselvoorziening en het voortbestaan van de groep in zijn totaliteit gediend werd. Daarnaast genereerden verwantschaps- en groepsrelaties andere collectieve belangen, die soms ondergeschikt waren aan het algemeen belang, maar die daar ook tegen in konden gaan.

De verdediging of onderdrukking van belangen vormden al heel vroeg een belangrijk aspect van het menselijk handelen: de politiek.⁹ Het politieke proces kan gedefinieerd worden als een min of meer gereguleerde strijd om de macht,¹⁰ die als middel dient om uit te maken welke doelstellingen zullen worden nagestreefd.¹¹ Degene die aan het politieke proces wil deelnemen, moet veel van zijn bezit of tijd in sociale relaties investeren teneinde verplichtingen te creëren en volgelingen te verzamelen.¹² De mate waarin hij zijn belang kan doordrijven hangt af van de machtsmiddelen waarover de politicus en zijn cliëntèle beschikken, zoals spierkracht of wapens, bezit van schaarse goederen en kennis, toegang tot bovennatuurlijke krachten, overredingskracht, autoriteit of verschillende vormen van legitimatie.¹³

Dreiging met beschikbare machtsmiddelen en de vrees daarvoor zijn echter vaak al voldoende om in het politieke proces de doorslag te geven. Het is dan nog slechts een kleine stap naar manipulatie als vorm van machtsuitoefening, waarbij een leider mensen handelingen laat verrichten of zichzelf legitimatie verschafft op grond van onjuiste of niet-objectieve voorlichting. Veel politici die er uitsluitend op uit zijn hun eigen belangen te behartigen, opereren gewoonlijk in het gebied tussen dreiging en manipulatie.¹⁴ Naarmate de politicus echter beter in staat is zijn rechten aan te tonen of particuliere belangen als een algemeen belang te 'verkopen', zal zijn aanhang groter zijn. Een zekere overlapping tussen de denkbeelden van de bestuurders en de verwachtingen van de meerderheid of het machtigste deel van de bestuurdelen leidt al spoedig tot een redelijke mate van legitimiteit.¹⁵

De politicus en zijn omgeving

In tribale samenlevingen met een continu leiderschap hebben de verwantschapssystemen en de daaruit voortvloeiende diversiteit van belangen altijd een grote rol gespeeld.¹⁶ Solidariteit met de eigen, eventueel gepretendeerde, verwanten kon een conflict tussen twee personen uitbreiden tot hun families en

'magen'. Een typisch voorbeeld uit de antropologie van een tribale leider is de *Big Man* die met zijn naaste familie surplussen produceerde, die hem in staat stelden via giften en huwelijken een schare volgelingen te verwerven, die zijn machtsbasis vormden. Conflicten met een concurrerende *Big Man* maakte deze organisatievorm veelal labiel.¹⁷ Ook het in elkaar of over elkaar heen schuiven van tribale samenlevingen, doordat de een de ander overwon, ging altijd gepaard met spanningen. Meestal werd het mannelijk deel van de verliezende elite geëlimineerd en hun vrouwen en bezit onder de overwinnaars verdeeld, terwijl het lagere sociale niveau soms de kans kreeg zich via slavernij cultureel en linguïstisch aan te passen.

Vanaf het moment dat een tribale samenleving door oorlog en/of huwelijk binnen een bepaald territorium de overhand kreeg en zich daarmee vrijwel het monopolie van geweld verwierf, begonnen de eerste vormen van een staat zich af te tekenen. Zoals in de vroege Europese Middeleeuwen, moest het hoofd, de 'vorst', die in theorie de absolute macht had, echter een groot deel van zijn macht delegeren, om die te kunnen uitoefenen.¹⁸ Zolang er nog vrije grond ter beschikking stond, kon hij die belenen in ruil voor financiële, materiële of persoonlijke steun. Door het bezit van grond en de onderdanen die erbij hoorden, kregen de leenmannen de beschikking over eigen inkomsten en bouwden zich daarmee een eigen machtsbasis op die, als er geen stokje voor gestoken werd, door het nageslacht vrijwel automatisch geërfd werd. De aldus verworven territoriale en dynastieke aanspraken konden met behulp van kronieken¹⁹ of door zich te beroepen op een hogere, niet wereldlijke macht, gelegitimeerd worden. In een dergelijke *ambiance* concentreerde het *discours* van de politici zich op roem, afstamming, eer, trouw, wraak en verzoening of de wijze waarop de bovennatuurlijke macht aan hen gedelegeerd was.

Indien er in de Europese Middeleeuwen al sprake was van een identiteit, had deze in de eerste plaats betrekking op de directe leefomgeving en de plaatselijke kerk, en waar men zich bedreigd zag door Arabieren of Turken, op het gemeenschappelijke christelijk geloof. In het Europese christelijke denken stond vooral het zieleheil voorop, dat onder meer bereikt kon worden door goede werken en oorlog tegen de 'Moren'. Met name de kruistochten waren een duidelijk voorbeeld van ondernemingen waarbij kerkelijke en wereldlijke politici hun persoonlijke of regionale belangen nastreefden onder de dekmantel van een algemeen christelijk belang: de vernietiging van andersdenkenden en de vestiging van een christelijke staat in het Midden-Oosten. Het verbazingwekkende pan-Europese elan voor deze grootscheepse roof- en plundertochten verbrokkelde echter snel. Tenslotte werden vooral de vorsten de initiatiefnemers, die alleen nog maar in staat waren enig enthousiasme te wekken door bij de Paus steeds omvangrijker aflaten te bedingen.

Een typisch Europees verschijnsel is de negatieve houding van de elite tegenover deelname in handel geweest, waartoe de kerk nog een steentje bijdroeg door officieel het maken van winst op kapitaal te verbieden. Handel en financiering kwamen daardoor in handen van een aparte stand of van niet-christelijke gemeenschappen, terwijl de machthebbers wel gebruik maakten

van de aangeboden diensten, maar zich verder beperkten tot het heffen van tol en andere belastingen. De meer ondernemende lieden zochten hun toevlucht in de steden en uiteindelijk ontstonden hieruit nieuwe bases van macht, die zich te weer stelden tegen de lokale adel en van de vorst stadsrechten en bescherming verkregen.

Deze steden waren, en zijn dat nog steeds, de natuurlijke broedplaatsen voor politici. Stadslucht maakte vrij, en de bewoners hadden als vrij burger tegenover de onvrije landsman een sterk gevoel van identiteit. Daarnaast bestond er binnen de stedelijke bevolking zelf een grote diversiteit aan belangen, gebaseerd op verwantschap of het ambt of vak dat men uitoefende, die ook de basis vormden van de stedelijke hiërarchie. 'Recht' was waarschijnlijk het meest voorkomende woord in het *discours* van de stadspolitici. De strijd om de macht in de steden, vooral waar de historici de vinger hebben kunnen leggen op 'wie het met wie deed' vormt fascinerende lectuur. Naast de binnenstedelijke politiek ontwikkelden zich in verband met de voedselvoorziening en de veiligheid van handel en transport territoriale ambities tot ver buiten de stadsmuren, zoals in het geval van de stedenbonden.²⁰ Het is ook in de steden dat we voor het eerst het woord 'natie' tegenkomen, als afzonderlijke, maar binnen de stadsmuren levende groepen buitenlanders, met eigen rechtspraak en eigen privileges.

Uit zelfbehoud en om financiële redenen zocht de vorst vaak steun bij de burgerij van de steden. Doordat de oudere adel economisch ten onder ging of door gebrek aan verse genen uitstierf, kwam er in de Late Middeleeuwen bovendien ruimte voor de 'legisten', die als ambtenaren de macht van de vorst gingen vertegenwoordigen. Dit was het eerste begin van de onpersoonlijke staat. Onderhandeling en rechtspraak in plaats van persoonlijk geweld begonnen het onderling gedrag van de elite en degenen die daar dicht onder stonden, binnen de perken te houden, terwijl de persoonlijke en materiële veiligheid eerst door de vorst en later door de staat gewaarborgd werd. De legisten waren echter vaak, en niet zonder reden, van 'buitenlandse' afkomst. Zo plaatste Filips de Goede bijvoorbeeld Bourgondische ambtenaren in de Zuidelijke Nederlanden en Zuidnederlandse ambtenaren in Holland, Zeeland en West-Friesland. Na het overlijden van Karel de Stoute in 1477 was een van de belangrijkste eisen in de Algemene en de Gewestelijke Privilegiën dat de ambtenaren 'in het land geboren en niet van vreemde landen moesten wezen'.

In landen waar de vorst absoluut regeerde, bleef er uiteraard minder ruimte over voor andere belangen. De typische politicus van deze tijd was de hoveling die probeerde als vertrouweling van de vorst geaccepteerd te blijven. Pas met de doorbraak van *liberté, égalité, fraternité* als de symbolen van de machtswisseling kreeg de opmars van de burgerij hier een behoorlijke stimulans. In sommige Westeuropese landen was de burgerij echter al vóór die tijd economisch steeds krachtiger en een belangrijke bron van staatsinkomsten geworden. Met de Reformatie en de Verlichting werd zij ook in intellectueel opzicht de sterkere groepering, die steeds meer voor haar belangen opkwam. Volgens Liah Greenfeld leidde dit in Engeland in de zestiende eeuw tot de

gelijkstelling natie = volk,²¹ waarmee de zeer gegoede burgerij werd bedoeld, die tegenover privileges van de oude adel zijn 'algemeen' welzijn nastreefde.

Greenfeld ziet daarbij nationalisme als een manier van denken die zich ontwikkelde rondom het begrip 'natie', waarvan de betekenis in de loop van de geschiedenis vele veranderingen heeft ondergaan. Van tijd tot tijd zou het woord weer zijn opgediept om een groep, gemeenschap of een elite, in zijn streven haar positie en rechten te behouden of te verwerven, legitimatie te geven.²² Het 'individualistisch libertijns nationalisme' waaraan men in het Engeland van de zestiende eeuw uiting gaf, deed nog geen beroep op de collectiviteit en had ook niets te maken met etniciteit. Wel speelde in dit *Engelse* nationalisme het protestantisme en de verspreiding van de *King James* bijbel een zeer actieve rol.²³

De volgende fase, de ontwikkeling van het *Britse* nationalisme in de achttiende en begin negentiende eeuw, is beschreven door Linda Colley. Ondanks de bezwaren van Engelse zijde werd door de regerende klasse, over die van de Engelsen heen, een nieuwe Britse identiteit geconstrueerd. Van overwegend belang daarbij waren (wederom) het protestantisme, de belangen van de handel en het grootgrondbezit, de Amerikaanse en Franse revoluties, de oorlog tegen Frankrijk en de acceptatie van het Hannoveriaanse koningshuis in de persoon van George III.²⁴ Deze vorm van nationalisme was duidelijk een nieuw fenomeen: een van boven opgelegde constructie die de gelijkstelling territorium = natie = staat = soeverein volk tot doel had.²⁵ Het was het eerste begin van het collectief nationalisme in Europa.

Nationale identiteit vóór 1830

Alvorens het pad van het collectieve nationalisme verder in te slaan, volgt hier een samenvatting van de wijze waarop zowel *basic instincts* als manipulatie tot de eerste uitingen van een 'nationaal gevoel' gevoerd hebben. Het zal duidelijk zijn dat groepen of gemeenschappen géén, maar individuen wèl *basic instincts* hebben. Hiertoe behoren overlevingsreacties, voortplanting en het zoeken van een plaats, voor zichzelf en het nageslacht, binnen een bepaald territorium en binnen de hiërarchie van een groep of gemeenschap. Deze hiërarchie is alleen houdbaar wanneer degenen die er belang bij hebben de *status quo* te handhaven, een voldoende sterke machtsbasis hebben. De 'afgunstigen' zullen de hiërarchie pas kunnen veranderen wanneer zij op hun beurt een voldoende grote machtsbasis hebben kunnen creëren. Het is deze situatie die ruimte voor de politicus creëert en tot gedrag patronen leidt, die zowel in primitieve als in moderne en hedendaagse samenlevingen duidelijk herkenbaar en bijna voorspelbaar zijn.

Om een machtsbasis tot stand te brengen dient de politicus onder zijn volgelingen in de eerste plaats een gevoel van identiteit te scheppen: verwantschap, het dorp, de stad of het land waarin men woont, de religie, de stand of klasse waartoe men behoort, spreken daarbij het meest aan. In de tweede plaats kan hij gebruik maken van de *basic instincts* die gericht zijn op zeker-

heid, veiligheid, voortplanting en zelfbehoud. Deze behoeften zijn zo sterk ingebed dat dreiging en manipulatie maar ook overreding, gezag en regelgeving vaak voldoende kunnen zijn om Pavlovianse reacties teweeg te brengen, die door de politici en autoriteiten gecoördineerd en geleid kunnen worden. In de derde plaats kan hij het gevoel van de eigen identiteit versterken, door die van 'de ander' te benadrukken. Hugo de Groot was waarschijnlijk een van de eersten van dergelijke 'negatieve nationalist', toen hij vaststelde dat alle Portugezen Portugezen waren, dat 'zij' Filips II als hun koning erkend hadden en daardoor ervijanden van de Republiek der Verenigde Nederlanden waren geworden en dat dus de oorlog in Azië en de Nederlandse kaapvaart tegen de Portugezen ideologisch gerechtvaardigd was.²⁶

Vóór 1830 werden etniciteit (in culturele zin) of taal in Europa vooral gereflecteerd in de economische en sociale stratificatie van de samenleving: een lichtere huidskleur, het gebruik van Frans of een andere vreemde taal, bepaalde manieren en duurere kleding behoorden bij een hogere sociale positie. Er waren ook geen 'nationaal' gesproken talen, slechts literaire of bestuurlijke vormen, die geschreven werden. Vaak was de bestuurlijke taal de taal van degenen die ooit als overwinnaars uit een conflict tevoorschijn gekomen waren. Een zekere mate van 'negatief nationalisme' uitte zich in bepaalde stereotypen van vreemdelingen, die in taalgebruik, scheldwoorden en literatuur duidelijk tot uiting kwamen en die erop duiden dat binnenkomende vreemdelingen financieel gezien meestal minder goed af, om niet te zeggen armlastig, waren en werk kwamen zoeken. Dit soort broodnijd kwam niet alleen voor in de lagere regionen, maar ook daar waar vreemdelingen posities in het landelijke of regionale bestuur voor de 'in het land geboren' blokkeerden. Wij zagen dat reeds in de Bourgondische Nederlanden, maar bijvoorbeeld ook bij de Engelsen die zich verzetten tegen het binnendringen van de Schotten in de Britse ambtelijke hiërarchie treedt dit mechanisme op. Voor zover politici vóór 1830 gewicht wisten te geven aan belangentegenstellingen, betroffen deze vooral de bestaande hiërarchie en de daarmee verbonden verschillen in rechten en privileges, die soms nog geaccentueerd werden door het gebruik van een vreemde taal.

Het liberale nationalisme

In de jaren 1830-1880 begon een nieuw paradigma door te dringen tot het denken en handelen van de intelligentsia en burgerij in de verschillende landen van Europa. De oprichting van kleine culturele verenigingen en tijdschriften leidde niet alleen tot discussie over natuurwetenschappelijke onderwerpen, maar ook over de geschiedenis, de eigen folklore en taal, de structuur van de samenleving en de normen en waarden van het *Ancien Régime* en van de kerk. De talrijke revoluties van die tijd gaven bovendien ruimschoots gelegenheid gedachten en woorden in daden om te zetten. Bij het zoeken naar nieuwe waarden en doelstellingen ontstond in het *discours* van de intelligentia omstreeks 1830 een nieuw begrip: de natie in de betekenis van een *uniek* volk,²⁷

met een eigen taal en cultuur, terwijl het woord 'nationaal' iets suggereerde dat boven de partijen stond en dat de verschillen en geschillen tussen de bovenste lagen van de hiërarchie zou kunnen opheffen. De Italiaan Mazzini, die vaak als de meest markante spreekbuis van het liberale nationalisme wordt geciteerd, ging daarna nog een stap verder: 'elke natie een staat, slechts één staat voor de gehele natie'. Zijn beweging voor de eenwording van Italië had echter vooral een literair karakter. Men theoretiseerde, schreef en praatte veel, maar deed dat in zulke bewoordingen dat het contact met de werkelijkheid soms ver te zoeken was. De liberalen die dit staatsnationalisme steunden, hadden zelfs het idee van steeds groter wordende eenheden: van stam tot regio, tot natie tot een wereldeenheden met een wereldtaal.²⁸ De natie werd hiermee een fase in de geschiedkundige ontwikkeling van de menselijke samenleving, een hoogtepunt in de menselijke evolutie, dat in het midden van de negentiende eeuw bereikt werd. Het merendeel van de nationalistische retoriek ging ondertussen over de hoofden van de Italiaanse bevolking heen: in 1871 bedroeg het analfabetisme in het Noorden van Italië ongeveer 45% en in de Zuidelijke provincies meer dan 80%.²⁹ Het commentaar van D'Azeglio nadat de eenwording van Italië een feit was: 'We hebben Italië gemaakt, nu nog de Italianen' behoeft dan ook weinig verwondering te wekken.

De gedachte 'staat = natie = uniek volk' kon op verschillende manieren geïnterpreteerd en gebruikt worden: als basis voor een 'van boven' opgelegd nationalisme waarmee de eenwording van een territorium onder één staatsapparaat afgesloten werd, of als uitgangspunt voor het nationalisme 'van onderen', zoekend naar een eigen nationale eenheid tegenover een door 'vreemden' beheerste staat, met als uiteindelijke consequentie afscheiding.

Van de eerste vorm van nationalisme zijn de eenwording van Italië en Duitsland maar ook de omvorming van de Franse boer tot Frans staatsburger of de volledige acceptatie van Schotten en Welshmen in het Brits imperium typische voorbeelden. Voor al deze landen gold in feite Hobsbawms stelling dat vanaf het midden van de negentiende eeuw de gelijkstelling staat = natie een economische betekenis kreeg: *Großstaaten* kregen economisch voordeel.³⁰

Volgens Hobsbawm waren er in de liberale tijd nog maar weinig kleinere naties die de aandacht vroegen; kleinere gemeenschappen en volken werden geassimileerd door de grotere naties. *Kleinstaterei* werd volgens hem een kleinerend woord, vrijwel identiek aan het woord Balkanisering. Hij gaat hiermee volledig voorbij aan de tweede hierboven genoemde vorm: het nationalisme 'van onderen' dat tezelfdertijd naar voren kwam in Noorwegen, Finland, Tsjechië, Litauen, Estland, Letland, Slowakije, Vlaanderen, Bulgarije, ja zelfs bij de Denen in Sleeswijk-Holstein, en dat door Miroslav Hroch uitvoerig geanalyseerd is.³¹ Het politiek handelen van de nationalistes in deze landen kan volledig begrepen worden uit hetgeen in de voorgaande hoofdstukken gezegd is. Het waren voornamelijk handelaren, advocaten, ambtenaren, studenten en lagere geestelijken, die de gedachte van het nationalisme aangrepen om allerlei weerstanden aan te scherpen tegen degenen die de macht hadden en een andere taal spraken.³²

Hobsbawm citeert overigens Hroch wel wanneer hij het heeft over de kleinere nationalistische bewegingen in Europa en hun onevenwichtige ontwikkeling en spreekt diens fasering (fase A, met voornamelijk cultureel, literair en folkloristisch nationalisme, fase B, waarin pioniers en militanten van een nationaal idee politieke campagnes beginnen om dit idee te verspreiden) ook niet tegen. Hij toont zich echter veel meer geïnteresseerd in fase C, waarin nationalistische programma's de steun van de massa's beginnen te krijgen, 'iets wat de nationalistten altijd beweren dat zij vertegenwoordigen'. Hij laat daarmee een belangrijk stuk politieke ontwikkeling rechts liggen en is zoals we zullen zien, nadat hij deze wissel gepasseerd is, ook niet meer in staat de meer recente ontwikkelingen in de voormalige Sovjet-Unie en Joegoslavië te begrijpen.³³

Het moderne nationalisme

Industrialisatie en urbanisatie in de laatste dertig jaar van de negentiende en de eerste twintig jaar van de twintigste eeuw lijken het hierboven beschreven beeld van stratificatie omver geworpen te hebben. De Europese vorsten, als zij nog aanwezig waren, vervulden steeds meer slechts een symbolische rol, terwijl de macht in handen raakte van de staat, die aanvankelijk in symbiose leefde met de grootgrondbezitters, bankiers en/of ondernemers, maar ten slotte in handen van de politieke partijen kwam. De massapolitiek deed haar intrede.

De toenemende bemoeienis van de staat met het individu en het feit dat verkiezingen als legitimatie van het gezag onontkoombaar geworden waren, plaatsten de regerende machthebbers voor twee grote problemen: hoe technisch-bestuurlijk vat te krijgen op elke volwassene en elk kind, en hoe loyaliteit en identificatie met de staat en het besturend systeem te creëren. Het eerste probleem kon eenvoudig worden opgelost door de opbouw van een administratief systeem met meer ambtenaren, het tweede door natie en nationaliteit en het doen en laten van de staat tot een gemeenschappelijk belang - boven religieuze en sociale verschillen uit - en tot eerste prioriteit te verheffen. Enige tientallen jaren, de helft van een mensenleven, waren genoeg om op zijn minst een passieve identificatie met de nieuwe staat tot stand te brengen. Eugen Webers *peasants* werden als bij toverslag door de modernisering aangeraakt en binnen een generatie omgevormd tot de geestdriftige patriotten van 1914.³⁴

Volgens Hobsbawm creëerde de moderne staat een soort landschap waarin de betrokkenen zich thuis voelden. Onderdanen werden burgers met eigen rechten, waarmee zij een aandeel kregen in hun 'eigen' staat.³⁵ Dit zou volgens hem het patriotisme van 1914 verklaren. Bovendien zou de democratisering vanzelf het probleem opgelost hebben hoe staten en regimes legitimiteit konden verwerven in de ogen van de burgers. De bewoners van een land werden een soort gemeenschap met gemeenschappelijke symbolen en een eigen geschiedenis met eigen helden. Tegelijkertijd werden gevoelens van superioriteit en xenofobie gekweekt. Voor de staat was communicatie met de onderdanen via de lagere school van belang om het idee van de natie en andere

symbolen (zoals de vlag, het volkslied, een nationale taal) duidelijk te maken. Dit was niet noodzakelijkerwijs manipulatie: de staat was het meest succesvol daar waar al nationalistische sentimenten bestonden. Maar het nationalisme van het einde van de negentiende eeuw was anders: men probeerde loyaliteit te kweken voor een ideologische constructie. De keuze van de taal was daarbij essentieel: als de ziel van de natie werd taal een indicatie van de nationaliteit en de keuze van de taal werd een politieke keuze, ook bij het invullen van de formulieren voor de volkstelling. Aldus Hobsbawm.³⁶

Voor de meeste Europese landen lijkt deze benadering te eenvoudig. Terwijl de Britten hun gevoelens van nationale identiteit en een nationale missie vooral ontleenden aan het succes van hun imperium, waren die van de Fransen, Duitsers, Oostenrijkers, Hongaren, Italianen en Russen vooral gericht op het eigen grootse verleden en op de komende 'onvermijdelijke' oorlog. Met de voorbereidingen hiervoor, zoals de algemene dienstplicht, maar ook door de urbanisatie, de democratisering van het onderwijs en het kiesrecht, werd de bestaande stratificatie verzwakt en werd sociale stijging mogelijk. Degenen die in de bestaande hiërarchie een hogere plaats bezetten, zagen hun bezit en zekerheden bedreigd. De katholieke kerk trachtte de sterker wordende greep van de staat op het onderwijs te bestrijden en haar machtsbasis voor de toekomst te verzekeren door de voortplanting van de gelovigen zo veel mogelijk aan te moedigen. Socialisme en nationalisme werden de twee ideologieën waarin men zowel vooruitgang als zekerheid kon zoeken. De verbetering van de communicatie zorgde er ondertussen voor dat de politicus zijn netten wijder kon spreiden. Doordat de politiek massapolitiek werd, nam de afstand tussen hem en zijn aanhang echter tegelijkertijd toe. Zijn taal werd er een van symbolen: woorden als arbeid, kapitaal, klassenstrijd, volk, natie, bodem, staat, vaderland, *patrie* of *Heimat*, cultuur en ras, waarvan de betekenis nauwelijks of niet gedefinieerd werd, maar die iedereen voor zichzelf kon uitleggen en een emotionele bijtoon geven, bleven tot ver in de twintigste eeuw tot het politieke *discours* behoren.

Voordat de ideologische zeepbellen uit elkaar spatten, bleven zij de Europese gemoederen flink bezighouden. Volgens Hobsbawm maakten de nationale gevoelens binnen de gevestigde natie-staten nog vóór 1914 een verschuiving naar rechts door, dat wil zeggen rechts van natie en vlag. De aristocratie en de grote bourgeoisie, maar ook de arbeiders en de boeren, waren geen grote voorstanders van een nationalisme op basis van taal. Degenen die er zijns inziens het meest belang bij hadden, behoorden tot de wat eenvoudige, maar goed opgeleide middenlaag, die zich van de andere lagen onderscheidde door hersenarbeid, waarvoor scholing nodig was. De grote voorstanders van een nationale taal vond men vooral onder de provinciale journalisten, de onderwijzers en de lagere ambtenaren.³⁷ Verdediging van de oude lokale taal daarentegen betekende de verdediging van een oude en behoudende maatschappij met tradities en oude manieren van doen. De rooms-katholieke kerk fungeerde dan ook als steunpilaar voor de bewegingen van de Bretons, de Vlamingen en de Basken. Dezelfde groeperingen vond men ook aan de kant van het antisemitisme, dat voortkwam uit onzekerheid en een

gevoel bedreigd te worden. Hiermee werd het nationalisme van een liberaal en links georiënteerd concept er een van chauvinisme, imperialisme en xenofobie: radicaal rechts. Nationalisme gaf hen een sociale identiteit, die de lagere klassen uit de internationale klassebeweging putten. Wederom aldus Hobsbawm. Een feit is dat de oorlogspropaganda in de Europese natie-staten in het al eerder van boven af geïndoctrineerde nationalisme een uitstekende voedingsbodem vond en dat dit de indoctrinatie ook meer doelgericht en duidelijker zichtbaar maakte. Toen in 1914 de socialisten de internationale klasse-beweging lieten voor wat ze was en op elkaar begonnen te schieten was duidelijk wie er gewonnen had.

Naast het hierboven beschreven en volgens hem op klasse gebaseerde nationalisme ziet Hobsbawm in de regio's van sommige natie-staten een begin van Hrochs fase C ontstaan, op basis van etniciteit en taal, die zijns inziens wel gesteund werd door een romantische passie voor de zuivere, simpele en niet-gecorrumpeerde boerenstand, maar niet door de boeren zelf, maar door een enthousiaste, vaak vreemde, elite.³⁸ Levensvatbaarheid van de potentiële nieuwe naties was van minder belang: omstreeks 1914 waren er talrijke bewegingen op basis van etniciteit en taal, die er in 1870 nog niet waren. Dit etnische nationalisme werd nog versterkt door de grootschalige migratie van mensen, de urbanisatie en door de 'wetenschappelijke' verklaring van het begrip 'ras' en het Darwiniaanse evolutionisme. Ras en taal werden daarbij door elkaar gehaald. Alles wat nodig was om nationalisme een politiek tintje te geven was de bewering dat ontevredenheid veroorzaakt werd door inferieure behandeling, vergeleken met andere nationaliteiten, of door de 'vreemde' staat of de heersende klasse.³⁹

In 1918 speelden volgens Hobsbawm bij de frontsoldaten nationalistische gevoelens nauwelijks meer een rol: nationaliteit was voor hen een aspect van het conflict tussen rijk en arm. Zelfs onder de Tsjechen, Serviërs en Italianen was er een allesoverheersende wens naar sociale verbetering, die samenging met het verlangen naar vrede.⁴⁰ Het is echter zonder meer duidelijk dat in de jaren 1918-1945 in de meeste Europese landen (met de Sovjet-Unie als uitzondering) en in de Verenigde Staten de kansen die het nationalisme bood om de economische en sociale problemen op te lossen, hoger werden ingeschat dan die van het socialisme. Hobsbawm beschouwt dit als een gevolg van de moderne massamedia die de nationale symbolen deel lieten worden van het bestaan van ieder individu met de sportmanifestaties als uitdrukking voor de nationale strijd.⁴¹ Zijn argument is zwak: de socialistische propaganda kon over dezelfde middelen beschikken, maar dit soort massaspektakels op socialistische grondslag bleef beperkt tot de Sovjet-Unie, waar zij vooral een nationaal unifiserende functie vervulden. Andere dan de nationalistische ideologieën, politieke projecten en programma's werden kennelijk niet in staat geacht om de hoop van de mensheid te realiseren.

Pas nadat gedurende de jaren 1933-1945 het militante nationalisme zijn uiterste consequenties duidelijk had gemaakt, kreeg in West, Midden en Oost-Europa het socialisme een formele en politieke kans. Even leek het alsof in

Europa het etnische en taalkundige nationalisme op gescheiden wegen waren aangeland.⁴² Het socialisme heeft die kans echter niet kunnen grijpen: in navolging van de Sovjet-Unie ontstonden zowel in Midden en Oost-Europa als in Azië nieuwe hiërarchieën met nieuwe machthebbers. De socialistische propaganda kwam vooral in dienst te staan van de 'natie', dat wil zeggen de nieuwe elite, die zich van een sterk gecentraliseerd staatsapparaat kon bedienen. Degenen die in de nieuwe hiërarchie een bedreiging vormden, werden afgeschud door zuiveringen en een culturele revolutie. Behoeftte aan voedsel, veiligheid, een plaats in de hiërarchie en voortplanting⁴³ waren de *basic instincts* waarmee de onderdanen gemanipuleerd werden. De eerste twijfels over de rechtvaardigheid van het socialistische systeem moeten ontstaan zijn toen de nieuwe elite zijn succes met privileges en door kleding en gedrag begon te demonstreren en de regionale bestuurders vaak een vreemde taal bleken te spreken.

Het nationalisme in de late twintigste eeuw

Het van staatswege geïndoctrineerde nationalisme van de natie-staten heeft in West-Europa en de Verenigde Staten in de tweede helft van de twintigste eeuw enige ruimte moeten geven aan de ideologie van internationale samenwerking. Deze samenwerking werd vooral ingegeven door het na de Tweede Wereldoorlog zeer snel tot stand komen van een Oosteuropes blok. Aan beide kanten verenigden de lidstaten zich om hun eigen *Big Men*, die via 'speciale relaties', patronage, giften, of met dreiging of dwang, elk een eigen clientèle organiseerden, die al spoedig wereldomvattend werd. Parallel hiermee en gedeeltelijk zelfs als gevolg hiervan, ontwikkelden zich na 1945 in Azië en Afrika massaal gesteunde bewegingen voor onafhankelijkheid en dekolonisatie, die aanvankelijk werden geïdentificeerd met het socialistische anti-imperialisme en derhalve de steun kregen van socialistische sympathisanten in West-Europa en van het Oosteuropese blok. De vrees hiervoor en voor anti-Westerse xenofobie was voor de Westerse *Big Men* aanleiding om, vaak tegen de liberale en nationalistische groeperingen in het Westen in, steun te verlenen aan de politici die deelnamen aan het politieke proces van dekolonisatie. Deze plaatselijke elites, die vaak in Europa gestudeerd hadden, kregen door de soms aanzienlijke financiële hulp die zij uit het buitenland ontvingen, de kans een eigen machtsbasis op te bouwen. Het politieke proces werd verder onderhevig gemaakt aan verschillen in taal en etniciteit die veelal pas in de koloniale periode door Europese missie, wetenschap en bestuur gecreëerd waren.

In tegenstelling tot het politieke succes van de Westerse samenwerking, dat voornamelijk beperkt bleef tot West-Europa, was het economische succes wereldwijd duidelijk zichtbaar. Sommige Oostaziatische en Zuidoostaziatische landen begonnen dan ook het nationalistisch-liberale model met enige aanpassingen te imiteren en zijn nu inmiddels zo succesvol geworden dat zij de *Asian Tigers* genoemd worden. Daarnaast begonnen zich, geholpen door de sterk verlaagde reiskosten, immigratiestromen te ontwikkelen vanuit wat men de

'Derde Wereld' noemde, die in het Westen in de tijd van economische opgang van harte welkom waren. Tijdelijke economische depressies waren voor de Westerse regeringen nauwelijks een argument om deze immigratie, die zich in tijden van nood nog altijd als oud-koloniaal of politiek asiel zoekend kon aandienen, in te dammen. De opkomende concurrentie uit Aziatische landen, die eveneens in de Westerse markten voelbaar werd, veroorzaakte ten slotte in het Westen een overschot aan niet-intellectuele arbeid, zowel onder de eigen inwoners als onder de immigranten. Sociale vangnetten zorgden ervoor dat de aldus gecreëerde werkeloosheid niet leidde tot algehele onderbesteding. Dit kon echter niet voorkomen dat de *crime-rate* niet alleen onder de werkeloze immigranten, maar ook onder de eigen inwoners hoger werd. Angst voor het eigen economisch welvaren en voor de eigen veiligheid waren vervolgens de oorzaak dat zich een nieuwe vorm van 'nationalisme' kon ontwikkelen, die zich vooral richtte tegen de vreemdelingen, hun taal, hun geloof en hun cultuur. De politici van deze bewegingen hebben zich inmiddels in vele Europese landen toegang kunnen verschaffen tot het parlement of tot andere bestuursorganen. De duidelijke manier waarop zij zichzelf profileren staat in scherpe tegenstelling tot de anonimiteit van hun achterban.

Ontevredenheid met het eigen economisch bestaan en afgunst ten opzichte van degenen die de macht in handen hadden, leidde in diverse natiestaten ook na de Tweede Wereldoorlog tot separatistische bewegingen die hun etniciteit en een meer of minder kunstmatig 'herboren' taal als grootste gemene deler gebruikten. Vlaanderen, Catalonië en Baskenland zijn hier voorbeelden van. Een andere vorm van 'nationalisme' treffen we aan in Noord-Italië, waar sommige groeperingen het Zuiden als economische ballast overboord willen gooien. Om dezelfde reden grepen de Tsjechen onmiddellijk de kans Slowakije te laten vallen zodra die mogelijkheid zich aanbood, terwijl het politieke *discours* in Catalonië in dezelfde richting lijkt te gaan.

Aan het eind van de jaren tachtig werd duidelijk dat het Oosteuropese blok de militaire inspanningen niet meer kon volhouden en dat de centrale regering van de Sovjet-Unie niet langer bereid was de kosten en de risico's te dragen die verbonden waren aan het bijeenhouden van het blok. De door patronage tot stand gekomen bindingen gingen verloren en de lokale autoriteiten in Tsjechoslowakije, Hongarije, Polen, de Balkan en Oost-Duitsland stonden plotseling in het luchtledige. De door dwang en geweld in stand gehouden eenheid van de Sovjet-Unie en de staat als institutie die het monopolie van geweld had, stortten ineen. Volgens Hobsbawm kan men bij de hierop volgende drang naar separatisme echter niet spreken van 'unfinished business of 1918-1921'. Met uitzondering van de Oekraïne werden de nieuwe onafhankelijke territoria oorspronkelijk door het communistische regime gecreëerd als bestuurseenheden, op basis van etniciteit en taal. Het nationalisme in deze landen zou zich pas na de ineenstorting in sneltreinvaart ontwikkeld hebben.⁴⁴ Dit lijkt veel op het model van Zaïre, waar zich na het wegvlugten van de Belgische overheid een dergelijk proces afspeelde. Volgens Greenfeld echter, die onder het regime geleefd heeft, was er in de Sovjet-Unie al sprake van een 'kasten-systeem' dat gebaseerd was op etniciteit en taal: bepaalde posities in

de staat waren slechts toegankelijk voor ambtenaren van een bepaalde etnische achtergrond.⁴⁵ Dit leidt ons dan toch weer op het pad van Hroch, waarbij wij ons dan alleen nog moeten afvragen in welk stadium en diepste geheim de voorbereidende fasen A en B plaatsvonden.⁴⁶

Tegen het einde van zijn betoog stelt Hobsbawm dat *Kleinstaaterie* geen oplossing kan bieden voor de problemen van vandaag. Het idee dat mensen alleen maar te zamen gehouden kunnen worden door etnische, religieuze of taalkundige overeenkomsten zou tot totale versplintering leiden. Hij twijfelt niet alleen aan het nut van een nationalistisch concept en programma in de eenentwintigste eeuw, maar vraagt zich bovendien af of de wens om homogene natie-staten te vormen wel zo onweerstaanbaar is.⁴⁷

Ten slotte meent hij dat nationalisme historisch gezien van weinig belang meer is. De wereld wordt supranationaal en infranationaal, het laatste kan alleen nog maar de ondergang van de natie-staat reflecteren. Het feit dat historici er aandacht aan gaan geven, zou volgens hem betekenen dat het fenomeen over zijn hoogtepunt heen is.

Conclusies

In deze bijdrage is getracht de observaties en ideeën van enkele gastdocenten van de *Masterclass 1994* in een breder raamwerk te plaatsen. Daartoe werd een antropologische benadering gekozen die, ter verklaring van de diverse vormen van nationalisme, interessante perspectieven lijkt te bieden.

De politicus als antropologisch fenomeen speelt hierin een belangrijke rol. Het politieke proces is niet een uitvinding uit de tijd van de massapolitiek, maar een vorm van menselijk handelen die ook in primitieve samenlevingen de resultante is van bestaande machtsverhoudingen en van weerstanden daartegen.

Het antwoord op de vraagstelling in de titel zou moeten luiden: manipulatie van de *basic instincts* is de manier waarop zowel bestuurlijke elites als 'afgunstige' politici bij hun aanhang legitimatie verwerven voor hun *discours* en hun 'ismen'. Door historici en sociologen wordt dit politieke proces veelal voorgesteld als een groepsproces of zelfs als 'klassenstrijd' en het is opvallend hoe weinig schrijvers aandacht geschonken hebben aan de rol van de politicus.⁴⁸ Hij is degene die vage gevoelens van onvrede of van angst iets te verliezen omzet in doelstellingen. Een identiteit voor zijn achterban op grond van godsdienst, taal, cultuur, ras, territorium of plaats in de hiërarchie is daarbij snel gevonden. Patronage, beloftes van materiële en fysieke welvaart (desnoods in het hiernamaals) en manipulatie van de *basic instincts* vergroten vervolgens zijn aanhang en zijn machtsbasis.

De urbanisatie en de ontwikkeling van communicatiemiddelen hebben de rijkwijdte en diepgang van dit proces in de negentiende en twintigste eeuw aanmerkelijk vergroot. Het 'van boven' geïndoctrineerde nationalisme werd daarbij het meest succesrijke 'isme', omdat de bestuurlijke macht (de staat) de meest effectieve communicatiekanalen naar zijn hand kon zetten.

Over religieuze, culturele en sociale verschillen heen tot aan de staatsgrenzen reikend, ondersteunt dit nationalisme de centralisatie van de politieke macht. Onvrede over de plaatselijke gevolgen hiervan vormt voor 'afgunstige' politici een basis om, zich juist beroepend op die verschillen, een aanhang te kweken die zich tegen die centralisatie verzet, op grond van een 'eigen' nationalisme.

Tegelijkertijd is geprobeerd de positie van de nu zevenenzeventigjarige Leninist/Marxist Eric J. Hobsbawm te bepalen. Voor hem zal de hierboven geschetste antropologische benadering nergens op slaan: in zijn visie is de mens veranderlijk en de maatschappij het produkt van een onontkoombare historische ontwikkeling. Zijn ideeën over nationalisme vloeien hier rechtstreeks uit voort.

Beginnend bij de definitie van Ernest Gellner: 'Nationalisme is in de eerste plaats een politiek principe dat ervan uitgaat dat de politieke en nationale eenheid congruent moeten zijn',⁴⁹ concentreert Hobsbawm zich vervolgens op het nationalisme van na 1880. Hij heeft daarbij een goed oog voor het 'van boven' geïndoctrineerde staats-nationalisme, dat naar unificatie en vergroting van het territorium streeft. Hij kan echter weinig begrip opbrengen voor het nationalisme 'van onderen', dat immers tegen de 'onontkoombare ontwikkeling' in gaat. Terwijl hij nog bereid is de nationale bewegingen van vóór 1880 proto-nationalistisch te noemen, passen volgens hem de vrijwel identieke bewegingen van de twintigste eeuw niet in deze tijd en hij blijft deze tot op het laatst *Kleinstaateri* noemen. Hij ziet de gebeurtenissen in Joegoslavië, de voormalige Sovjet-Unie en in sommige landen van Europa dan ook als zinloos en onwenselijk en kan voor de gebeurtenissen in Afrika helemaal geen begrip meer opbrengen.⁵⁰

Hij laat de geïnteresseerde toehoorder daarbij wel met een probleem zitten: zijn de *invention* en *social engineering* en eventuele krachtdadige onderdrukking die nodig zijn voor natievorming, acceptabel zolang zij tot vergroting van het territorium en versterking van de centrale macht leiden?

Noten:

1. E. Gellner, *Nations and nationalism* (Oxford 1993) 56.
2. E.J. Hobsbawm, *Nations and nationalism since 1780. Programme, myth, reality* (Cambridge 1990) 192.
3. Zie hier *NRC Handelsblad* 19 maart 1994. Interviewers zijn Sophie de Schaepdrijver en Peer Vries.
4. Reeds Pythagoras verbaasde zich hierover: 'Terwijl hondenliefhebbers het fokken van honden met alle zorg omgeven en letten op het juiste ogenblik, de juiste ouders en de juiste methode om bruikbare welpen te krijgen - hetzelfde geldt voor vogelliefhebbers, en ook de andere ijveraars voor de edele diersoorten geven zich de moeite dat de jongen niet op goed geluk geboren worden - houden de mensen totaal geen rekening met hun eigen afstammelingen, maar eerst verwekken ze in het wilde weg naar hun grillen van het ogenblik en vervolgens worden ze groot gebracht en opgevoed met alle denkbare onachtzaamheid'. Zie voor dit citaat H.W.A. van Rooijen-Dijkman, *Jamlichus/Pythagorius, Leven en leer van Pythagoras* (Baarn 1987) 84. De geringe kieskeurigheid bij de voortplanting is de reden dat men binnen Europa of binnen China of

- beneden de Sahara nauwelijks van rassenonderscheiden kan spreken. Groepen die grotere selectiviteit nastreefden, zoals de Europese adel of de Hollandse patriciërs, stierven uit door afnemende geboortecijfers.
5. Bij verzamelaars wordt bij gemeenschappelijke ondernemingen meestal geluisterd naar de 'ervaren specialisten'. Zie P. Kloos, *Culturele antropologie* (Assen en Maastricht 1991) 88.
 6. Claessen heeft macht aangeduid als een 'parapluterm', waaronder een continuüm van geleidelijk in elkaar overgaande vormen van machtsuitoefening schuil gaat: met als uiterste vorm dwang gebaseerd op geweld, overgaande in dreiging en vervolgens in manipulatie, om ten slotte via overreding uit te komen aan de andere kant van de schaal: het gezag. Zie Claessen, *Over de politiek denkende en handelende mens*, (Assen en Maastricht 1988) 6-7.
 7. Liah Greenfeld in Masterclass van 7 januari 1994: Adam Smith, *The theory of moral sentiments; or, an essay towards an analysis of the principles by which men naturally judge concerning the conduct and character, first of their neighbours, and afterwards of themselves* (Londen 1853).
 8. Lode Wils (Masterclass van 29 april 1994) noemde als grote uitzondering de Belgische opstand van 1830 die de steun gehad zou hebben van de gehele bevolking van adel en geestelijkheid tot en met arbeiders en boeren. Er is echter weinig bekend over de middelen die de katholieke geestelijkheid gebruikte om de sterk religieuze boeren ervan te overtuigen dat zij voedsel moesten leveren aan de 'strijdende' opstandelingen.
 9. Openbare belangen worden door Claessen omschreven als 'zaken, die voor een samenleving als geheel of voor groepen daarbinnen van betekenis zijn', politiek als 'het nemen, beïnvloeden en uitvoeren van beslissingen die openbare belangen van een samenleving of van groepen daarbinnen betreffen'. Zie Claessen, *Over de politiek denkende en handelende mens*, 4.
 10. Zie noot 6.
 11. Kloos, *Culturele antropologie*, 93.
 12. *Ibidem*, 94.
 13. *Ibidem*, 86.
 14. Claessen, *Over de politiek denkende en handelende mens*, 5.
 15. *Ibidem*, 12-13.
 16. Zie H. Schmidt 'Stammesbewusstsein, bäuerliche Landesgemeinde und politische Identität im mittelalterlichen Friesland' in: Peter Moraw ed., *Regionale Identität und soziale Gruppen im deutschen Mittelalter* (Berlin 1992) 15-39.
 17. Kloos, *Culturele antropologie*, 89-90.
 18. *Ibidem*, 91.
 19. Zie B. Schneidmüller, 'Landesherrschaft, welfische Identität und sächsische Geschichte' in: Moraw, *Regionale Identität und soziale Gruppen im deutschen Mittelalter* (Berlin 1992), 65-101.
 20. Zie V. Henn, 'Städtebünde und regionale Identitäten im hansischen Raum' in: Moraw, *Regionale Identität und soziale Gruppen im deutschen Mittelalter* (Berlin 1992), 41-64.
 21. Masterclass, 7 januari 1994. Zie Liah Greenfeld, *Nationalism, five roads to modernity* (Harvard 1992) 9.
 22. Greenfeld, *Nationalism*, 5-11.
 23. *Ibidem*, 51-54.
 24. L. Colley, *Britons. Forging the Nation 1707-1837* (New Haven en Londen 1992) 105-132.
 25. Hobsbawm, *Nations and nationalism*, 19.
 26. Hugo de Groot, (vert. Onno Damsté), *Verhandeling over het recht op buit (De Jure praedae Commentarius)* (Leiden 1934) 155.

27. Greenfeld, *Nationalism*, 9.
28. Hobsbawm, *Nations and nationalism*, 38-39, 28.
29. J. van Osta, *Geschiedenis van het moderne Italië* ('s-Gravenhage 1989) 103.
30. Hobsbawm, *Nations and nationalism*, 31.
31. M. Hroch, *Social preconditions of national revival in Europe. A comparative analysis of the social composition of patriotic groups among the smaller nations* (Cambridge 1985).
32. Miroslav Hroch, Masterclass 25 maart 1994, noemde als potentiële conflictstof die men aan de nationalistische kapstok kan hangen: de overheid gezien als vijand, de boeren en de feodale lasten, de opkomende burgerij als vijand van de adel, de tegenstelling tussen periferie en centrum, democratisering van het onderwijs die tot werkeloosheid van net opgeleide academici leidt, strijd om de nationale markt, conflict tussen groot- en kleinondernemers, spanning tussen stad en land en de kloof tussen arbeider en ondernemer.
33. Hobsbawm in *NRC Handelsblad* van 19 maart 1994.
34. E. Weber, *Peasants into Frenchmen. The modernization of rural France, 1870-1914* (Stanford 1976).
35. Hobsbawm, *Nations and nationalism*, 86-88.
36. *Ibidem*, 97-100.
37. *Ibidem*, 117.
38. *Ibidem*, 102-104.
39. *Ibidem*, 109.
40. *Ibidem*, 128.
41. *Ibidem*, 142-143.
42. *Ibidem*, 162.
43. Zowel in China als in de Sovjet-Unie diende seksualiteit gericht te zijn op de opbouw van de natie. Volgens Frank Dikötter (Masterclass 20 mei 1994) is in China de regelgeving op het gebied van seksualiteit niet alleen gericht op geboortenbeperking, maar vooral op de vorming van een sterk ras. In de discussie merkte Sigrid Heck (Ruslandkunde) op dat in de Sovjet-Unie de positie van de vrouw zonder betekenis blijft, totdat zij vele kinderen ter wereld heeft gebracht. De katholieke kerk ziet al vanaf het einde van de negentiende eeuw het belang in van een welbewuste politiek en regelgeving op het gebied van seksualiteit.
44. Hobsbawm, *Nations and nationalism*, 165-167.
45. Liah Greenfeld in Masterclass van 7 januari 1994.
46. Zie alhier 45-47.
47. Hobsbawm, *Nations and nationalism*, 185-187.
48. Een uitzondering hierop is Abram de Swaan, 'Identificatie in uitdijende kring', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 20, 3 (1994) 6-24, aldaar 16-19. Hij beperkt zich echter tot de hedendaagse politicus en vond het verschijnsel in zijn Masterclass van 6 mei 1994 kennelijk ook niet interessant genoeg om te vermelden.
49. Gellner, *Nations and nationalism*, 1.
50. Volgens Terence Ranger (Masterclass 15 april 1994) zou Hobsbawm gezegd hebben: 'Africa is for tribes, not for nations'.